

ROD A RASA: ‚ŽENSKÁ OTÁZKA‘ V TRETEJ RÍŠI / HANA KLAMKOVÁ

Eva Braun. Irma Grese. Leni Riefenstahl. Gertrud Scholz-Klink. Štyri mená – Hitlerovej družky a neskoršej manželky; azda najznámejšej a najbeštialnejšej SS dozorkyne; nacistickej dvornej filmovej režisérky a ríšskej predstaviteľky nemeckých žien – sa nám zrejme vybavajú pod vágnym pojmom ženy Tretej ríše. Ak by sme tento pojem obsahovo posunuli na ženy a holokaust, pravdepodobne by sme rozšírili aj okruh našich mien. Prinajmenšom by sme pridali Anne Frank, židovské dievča skrývajúce sa pred nacistami v holandskom Amsterdame a Gisi Fleischmann, predstaviteľku ilegálnej „Pracovnej skupiny“ v Slovenskom štáte, ktorá usilovala o zastavenie, alebo aspoň prerušenie, židovských deportácií do nemeckých koncentračných a vyhladzovacích táborov.

Ak však „árijské“ ženy tvorili približne polovicu obyvateľstva Nemeckej ríše a rovnako ženy tvorili polovicu obetí holokaustu, potom šesť mien je kriticky málo. O čo horšie, podobne nevyvážený je aj akademický výskum, a to v celej širokej oblasti týkajúcej sa žien a druhej svetovej vojny. V osemdesiatych rokoch minulého storočia sa napríklad mohlo zdať, že sa štúdiá holokaustu nachádzajú na jednom zo svojich pomyselných vrcholov, a to predovšetkým pri pohľade na vtedy prebiehajúci *Historikerstreit* (prekladaný aj ako spor o zmysel nemeckých dejín). Spor prevažne nemeckých historikov¹ o jedinečnosti, zmysle a odkaze holokaustu, ako aj vine a nevine v súvislosti s ním, výrazným spôsobom rozdelil povojnovú nemeckú laickú a odbornú verejnosť a ovplyvnil tamojšiu politickú scénu. *Historikerstreit* navyše rozprúdil stojaté vody akademického výskumu a prispel k opätovnému nárastu záujmu o štúdium dejín nacionálno-socialistického režimu v Nemecku a jeho protižidovskej politiky. Ak však obecná štúdiá holokaustu prežívala v osemdesiatych rokoch akýsi boom, rodová perspektíva v tomto čase len začala byť vnímaná ako legitímna súčasť dejín holokaustu a dejín nacionálno-socialistického Nemecka.

Predkladaný článok usiluje, po prvé, priblížiť domácejmu publiku prehľad kľúčových zbierok a statí, ktoré prispeli k hlbšiemu prieniku štúdií holokaustu a rodových štúdií. Po druhé, článok mieni východiskové tézy historiografie dejín holokaustu žien a dejín žien nacistickej ríše ukázať v širšom historickom kontexte nacionálno-socialistickej predstavy sveta a spoločnosti.

Prvá časť článku poskytne prehľad bádania, ktoré z rodovej perspektívy narušilo (a tým obohatilo) naše doterajšie chápanie a interpretáciu dejín holokaustu a nacizmu. Táto časť sa neobmedzí na publikácie, ktoré stáli pri zrode nového akademického nazerania na dejiny, ale zohľadní i tie knihy, ktoré prvotné závery feministických historičiek a historikov podrobili kritike. Druhá časť článku bude potom tézy analyzovaných kníh skúmať v širšom historickom kontexte. Načrtne symbolický a inštitucionálny význam žien, ma-

terstva a rodiny v nacistickej ríši a rozoberie najvýznamnejšie legislatívne kroky nemeckej vlády upravujúce materstvo, tehotenstvo či potraty rasovo „menejcenných“ (*minderwertig*) i rasovo „hodnotných“ žien. Súčasne táto časť priblíži úlohu a poslanie najvýznamnejšej ženskej nacistickej organizácie Ženy – NS (NSF, NS – *Frauenschaft*) pri presadzovaní Hitlerovej predstavy „rasovo hodnotnej“ rodiny. Z časového hľadiska bude predmetom tohto krátkeho historického exkurzu obdobie medzi rokmi 1933 až 1945, s prihladnutím k dejinám Weimarského Nemecka, ktoré, ako ukážem v nasledujúcich častiach, bolo v mysliach časti nemeckej verejnosti spojované s dvoma symbolickými hrozbami – novej emancipovanej ženy a nenávisťného Žida.

Historiografia: ženy ako predmet štúdia holokaustu a nacizmu

Rodová štúdiá a štúdiá holokaustu sa, ako som spomenula v úvode článku, stretli v osemdesiatych rokoch minulého storočia. V tomto smere prelomovým sa ukázal byť máj roku 1983, kedy americké historičky Joan Ringelheim a Esther Katz usporiadali na pôde newyorskej Stern College vôbec prvú konferenciu o ženách a holokauste (*Conference on Women Surviving the Holocaust*). Prázdna polovica historiografie holokaustu, ktorá vznikla opomenutím žien z radu obetí, sa tak začala písať až o bezmála štyri desaťročia potom, ako sa skončila druhá svetová vojna a tragédia európskeho židovstva s ňou spojená. Rodiaca sa nová disciplína pritom vychádzala predovšetkým z dvoch východísk. Prvé formulovala sama Joan Ringelheim, jedna z iniciátoriek konferencie, ktorá si vo svojom akademickom výskume kládla otázku, „či nacistická mizogýnia mohla viesť k ‚dvojitému‘ útlaku židovských žien ako žien“ (Bos 2003: 26, kurzíva v origináli – pozn. aut.). Tento prístup sa snaží poukázať (aj) na osobitné ženské utrpenie pod nacistickou krutovládou, súvisiace napríklad s ženskou nahotou, menštruáciou alebo tehotenstvom v nemeckých koncentračných a vyhladzovacích táboroch. Zbierka príspevkov konferencie, vydaná v rovnakom roku pod názvom *Proceedings of the Conference: Women Surviving the Holocaust*, poukazuje potom na druhé východisko, že ženy a muži odpovedali na rasové besnenie Hitlerovej ríše odlišne. Inými slovami, kým ženy v getách a táboroch prežívali vo vzájomnej blízkosti, muži svoj osud vnímali izolovane jeden od druhého (pozri Katz, Ringelheim 1983).

Kľúčové miesto v historiografii dejín holokaustu vychádzajúcich z feministickej perspektívy zaujíma o desať rokov neskôr publikovaná antológia *Different Voices: Women and the Holocaust*, ktorú zostavili americká historička holokaustu a kresťansko-židovských vzťahov Carol Rittner a americký historik a filozof John K. Roth. *Different Voices* je právom označovaná za knihu, ktorá „dala vzniknúť akademickému

štúdiu žien a holokaustu a ktorá tomuto smeru určila hranice“ (Baer, Goldenberg 2003: xxiv). Spoločnou tézou antológie pozostávajúcej z príspevkov žien, ktoré holokaustom prešli, i tých, pre ktoré je holokaust filozofickým, historickým či teologickým objektom štúdia, je, že aj keď z rodového hľadiska neexistuje „väčší“ alebo „menší“ holokaust, konkrétna podoba utrpenia – a prežívania tohto utrpenia – bola u mužov a žien rozdielna (pozri Rittner, Roth 1993).

Zborník *Experience and Expression: Women, the Nazis and the Holocaust*, editovaný americkými profesorkami Elizabeth R. Baer a Myrnou Goldenberg, prináša dvanásť príspevkov obsahovo pokrývajúcich teoretické otázky, ako aj oblasť rodovej skúsenosti, pamäte a prejavu v súvislosti s holokaustom. Pravdepodobne neúmyselným, avšak nemenej zaujímavým odkazom tohto zborníku je stále rezervované akademické prijatie rodovej analýzy holokaustu. Napriek tomu, že zborník bol vydaný v roku 2003, dvadsať rokov po uvedení ženskej otázky na akademickú pôdu štúdií holokaustu, jej prispievatelia a prispievateľky cítili pri písaní svojich príspevkov potrebu legitimizovať objekt svojho výskumu. Americká profesorka komparatívnej literatúry Sara R. Horowitz vidí korene nedôvery voči rodovej perspektíve pri štúdiu holokaustu v „presvedčení, že pozornosť na ženy alebo na rodové otázky počas holokaustu zatieni holokaust samotný, oslabí jeho nevypovedateľnú hrôzu na viac domácku *histoire des femmes*“ (Horowitz 2000: 178). Horowitz pozoruje existujúce obavy časti historickej obce, podľa ktorej účelom rodových štúdií je predovšetkým dokázať, že ženy trpeli počas holokaustu viac ako muži. Všíma si napríklad editora amerického časopisu *Commentary* Gabriela Schoenfelda, ktorý podľa nej rodovým štúdiám nepripisuje možnosť prispieť k hlbšiemu porozumeniu dejín holokaustu a tieto štúdiá zavrhuje s tým, že holokaust zneužívajú pre svoje ideologické ciele (Horowitz: 181). Sám Schoenfeld ale v reakcii na tento článok obvinil svoju intelektuálnu oponentku z mylnej interpretácie jeho myšlienok. Zdôraznil, že „nemá žiadne námietky proti štúdiu toho, ako ženy prežívali holokaust,“ svoju kritiku rodových štúdií smeroval v prvom rade proti „zneužívaniu tohto výskumu k presadzovaniu súčasných ideologických agend feminizmu“ (Schoenfeld 2001: 277-278).

Polemika medzi Horowitzovou a Schoenfeldom poukazuje na možnú problematickosť spomínaných dvoch východísk rodovej perspektívy dejín žien – obetí holokaustu: po prvé, že ženy boli nacizmom utláčané dvakrát (ako Židovky a ako ženy, rovnako to však platí pre všetky „menejcenné“ ženy) a po druhé, že ženy prežívali utrpenie s holokaustom spojené odlišne od mužov. Spornosť prvého východiska nastane vtedy, ak sexizmus (čiže diskrimináciu žien na základe pohlavia) nadradí rasizmu (diskriminácii žien na základe rasy). Napríklad židovské a rómske ženy v nacistickej ríši trpeli aj ako ženy, rozhodujúcim faktorom ich diskriminácie však nebola príslušnosť k ženskému pohlaviu, ale k „menejcennej“ rase. Nacistická ideológia na tieto ženy nazerala v prvom rade ako na „podradnú“ rasu, až v druhom rade ako na ženy. V tomto zmysle bol osud rómskych a židov-

ských žien spečatený rovnako ako osud rómskych a židovských mužov. Americká jazykovedkyňa Pascal Rachel Bos si všima aj spornosť druhého východiska, keď upozorňuje na potrebu pozorne posudzovať tzv. „pravdivý príbeh.“ Predovšetkým, spovede a pamäte žien, ktoré holokaust prežili, sú už vopred podmienené rodovou socializáciou ich pisateliek. Bos preto argumentuje, že to, čo sa k nám dostane prostredníctvom holokaustových pamätí, už predtým prešlo akýmsi selektívnym predvýberom. Inými slovami, pretože nám pamätníčka (rovnako ako pamätník) nemôže povedať všetko a ani si všetko nemôže pamätať, dozvedáme sa len to, čo on alebo ona považuje za dôležité, a zároveň to, na čo si môže alebo chce spomenúť. Navyše, pamätník (opäť rovnako ako pamätníčka) volí istý postup, pomocou ktorého nám o svojom príbehu chce povedať – a čo presne nám chce povedať. Bos tak dochádza k záveru, že aj keď rod zohrával v holokauste istú úlohu, „častejšie platilo, že nacisti zaobchádzali s mužmi a ženami rovnako. Väčšina rozdielov v ich výpovediach môže a musí byť vysvetlená skutočnosťou, že muži a ženy nejednako priradujú dôležitosť na troch rôznych úrovniach: muži a ženy prežívajú, pamätajú na a vybavujú si udalosti odlišne (kurzíva v origináli – pozn. aut.).“ Inými slovami, aby sme lepšie porozumeli odkazu tých, ktorí holokaust prežili, musíme pozornejšie vnímať medzivojnovú socializáciu mužov a žien, rovnako ako vplyv triády rod, trieda, rasa na konečnú výpoveď pamätníka či pamätníčky (Bos 2003: 27-37).

K významnému kroku smerom k popísaniu dejín žien, ktoré neboli obeťami nacistického režimu, ale naopak mu slúžili, došlo v roku 1987, kedy americká historička Claudia Koonz rozprúdila akademickú diskusiu o vine či nevine nemeckých žien svojou knihou *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*. Základným východiskom Koonzovej knihy bolo, že nemecké nacistické pohlavárky (ako napríklad v úvode spomínaná Gertrud Scholz-Klink), „a milióny stúpenkyní vytvárali spoločenskú stránku tyranie. Horlivo usmerňujúc verejne prospešné služby, výchovné programy, voľný čas, ideologickú indoktrináciu a spotrebiteľské organizácie, nacistické ženy vylepšovali, kým nacistickí muži pochodovali“ (Koonz 1987: xxxiii). Koonz tak tvrdí, že aj keď nemecké ženy neniesli priamu politickú zodpovednosť, na nastickej diktatúre sa podieľali práve tým, čo nazývali materstvom a rodinou (Koonz 1987: 5). V tejto súvislosti si autorka všima podstatné symbolické jazykové prepojenie medzi nemeckými meštiackymi ženskými hnutiami, ich členkami a nacistickou ideológiou, a to v súvislosti s pojmom *Lebensraum*. Zatiaľ čo konzervatívne ženy týmto termínom označovali nimi vytúženú „obývaciu izbu,“ „pokojnú sociálnu sféru, v ktorej by ženy všetkých tried, bez rozdielu veku, spolu pracovali na obnove lásky a harmónie,“ v nacistickom ponímaní stál tento termín v pozadí Hitlerovej expanzívnej politiky obsadiť bohaté poľnohospodárske územia na východe (Koonz 1987: 13-23). *Lebensraum* predstavuje výstižný príklad toho, „ako patriarchát fungoval v nastickej spoločnosti: ako všeobecne prijímaný rozvláchny režim so sexuálne rozlíšenými, ale

navzájom sa posilňujúcimi politickými významami“ (Leck 2000: 152). Koonzovej téza o spoločenskej stránke tyranie bola v svojej podstate revolučná a významne prispela k tomu, že v nemeckej historiografii doposiaľ „[p]revládajúce nazeranie kultúrnych feministiek a feministov na ženy ako na obeť patriarchátu bolo, totižto, obkľúčené sociálnymi dejinami žien ako účastníok – dokonca páchateliek“ (Leck 2000: 148). Čo ale rozumieme pod kultúrnym feminizmom a rodovou teóriou? Kultúrny feminizmus predovšetkým trvá na nemenných, fixných protipóloch, kedy proti sebe na jednej strane stojí „feminínna“ sféra (obete) a na druhej strane „maskulínna“ sféra (vinníci). Rodová teória takéto jasné rozdelenie odmieta, nacizmus chápe práve v zmysle už spomínanej „zdieľanej, aj keď sexuálne rozlíšenej, symbolickej sociálnej štruktúry. Z pohľadu rodovej teórie, potom, ženská rozdielnosť už nie je kritickým protikladom „mužskej“ nacistickej kultúry. Ženská uvedomelosť a nacistické rodinné hodnoty záviseli na dvojdielnosti muž / žena a tým potvrdzovali, vedome či nevedome, inštitucionálny a symbolický systém patriarchálnej odlišnosti“ (Scott 1988: 40, Leck 2000: 150).

Téza o nemeckých ženách ako spoluvinníčkach na režime Tretej ríše však bola – predovšetkým pre časť nemeckej povojnovej historickej obce – málo stráviteľná. Jeden z významných hlasov, ktoré takýto pohľad odmietli, patrili nemeckej historičke nacizmu Gisely Bockovej. Tá svoju recenziu predmetnej Koonzovej knihy začala kritikou sporu *Historikerstreit*, ktorému vyčítala ignorovanie žien a ich dejín, a tiež kritikou väčšiny vedeckých prác, ktoré označila za sexuálne slepé. Koonzovej kniha sexuálne slepá nebola, Bock však jej závery striktnie odmietla. Ak by sme mali v recenzii použiť argumenty zhrnúť, tak Bock Koonzovej knihe vyčíta predovšetkým nesprávne zvolenú metodológiu, veľký počet obsahových chýb a protikladných tvrdení (Bock 1989: 563-579). Je pritom charakteristické, že zatiaľ čo Koonz v otázke postavenia a viny nemeckých žien vychádza z definície materstva a rodiny, postoj Gisely Bockovej je založený na tvrdení, že to bola nacistická politika povinných sterilizácií, potratov a „eutanázie“, ktorá holokaustu predchádzala (Bock 1984: 282-283). Bock pritom uznáva, že veľká časť nemeckých žien zodpovedných za nacistické zločiny bola zároveň manželkami a matkami, ich podiel na režime však podľa nej nebol výsledkom ich materstva, ale naopak súvisel s ich aktivitami v nacistických organizáciách a v profesionálnych životoch. Rovnako to potom platí pre väčšinu nemeckých žien. Tie sa podľa Bockovej nacistickému režimu skutočne podrobili, najčastejšie vo forme diváčok a stúpenkyní,² miera ich účasti na režime však nezávisela na príslušnosti k jednému alebo druhému pohlaviu (Bock 1998: 90-91). Zdôrazňuje pritom, že sexizmus a rasizmus nehrali v nacistickej ideológii rovnako dôležitú úlohu a že to bol rasizmus (a nie sexizmus), ktorý v konečnom dôsledku určoval osud žien (a mužov) (Bock 1998: 95). Z týchto niekoľkých viet je zreteľné, že odlišné závery Koonzovej a Bockovej vyplývajú aj z ich rozdielneho chápania súkromnej a politickej sféry: zatiaľ čo Bock chápe obidve sféry oddele-

ne od seba, Koonz je presvedčená, že súkromné je politické. Koonzovej interpretácia nacistickej rodiny je toho výstižným príkladom: „Kým väčšina konzervatívnych žien vnímal rodinu ako citový „priestor“ a hradbu proti invázii verejného života, nacistické ženy rodinu vnímali ako priestor pre inváziu, ktorý im dá prístup k všetkým nemeckým najosobnejším hodnotám a rozhodnutiam“ (Koonz 1987: 14, kurzíva v origináli – pozn. aut.).

Dôležitým prínosom Bockovej výskumu je jej dôraz na komplexnosť kategórií rod a rasa, respektíve sexizmus a rasizmus. Všimá si, že rovnako ako sexizmus nebol využívaný výhradne v súvislosti s „hodnotnými“ ženami, tak ani rasizmus neslúžil iba proti „menejcenným“ ženám. Napríklad nacistická propaganda a politika namierená proti materstvám „menejcenných“ žien mohla byť podľa Bockovej tým, čo vytváralo väčší tlak na pôrodnosť „hodnotných“ žien ako akákoľvek pozitívna propaganda v tejto oblasti. Naopak potom ekonomická závislosť „nadradených“ vydatých žien bola zneužívaná k tomu, aby ženy, ktoré zostali bez akejkoľvek podpory, prijali podradné práce. Jedným z ďalších príkladov, kedy sa sexizmus a rasizmus pretínali, bola oblasť symbolicko-jazyková: židovské a rómske ženy boli nacistami vykresľované ako prostitútky, lesbičky ako „pseudo-muži“, poľské a slabomyselné ženy potom ako ženy „rodiače ako zvieratá.“ Z toho vyplýva, že ak by sme podľa Gisely Bockovej mali byť dôslední, museli by sme nacistický dôraz na materstvo „hodnotných“ žien nazvať rasistickým sexizmom, pretože „ich rozmnožovanie je nevyhnutné nie len z toho dôvodu, že sú ženami, ale pretože sú ženami špecifickej národnosti alebo sociálnej pozície označenej za nadradenú.“ Rovnako potom nacistickú politiku zakazujúcu plodenie detí etnicky, prípadne sociálne „menejcenným“ ženám by sme museli označiť za sexistický rasizmus, pretože materstvo týchto žien nebolo „zakázané iba na základe ich génov a rasy, ale na základe ich skutočnej alebo domnanej deviácie ako žien, a to od sociálnych alebo etnických štandardov nadradených žien“ (Bock 1984: 287-288, kurzíva v origináli – pozn. aut.).

V súvislosti so sporom medzi americkou historičkou Claudiou Koonzovou a nemeckou historičkou Giselou Bockovou upozorňuje americký historik Ralph Leck na niekoľko podstatných skutočností. Tie napokon rozpor medzi nazeraním kultúrneho feminizmu a rodovej teórie na postavenie žien v nacizme ukazujú v novom svetle. Leck vo svojej štúdii správne poukazuje na to, že nacizmus musí byť definovaný ako „súbor alebo zmes hodnôt ... [r]ozmanitá príťažlivosť nacizmu vzišla z útoku takých hierarchických rozpráv ako heterosexualita/homosexualita, nemecký/cudzí, Gemeinschaft/Gesellschaft, kresťanský/židovský/ateistický, nacionalizmus/internacionalizmus, patriarchát (rozdielnosť/rovnosť muža a ženy), Überparteilichkeit (nestrannosť)/vlastný záujem, rasová čistota/úpadok, poriadok/chaos.“ To znamená, že tak ako postoj žien (a mužov) k nacionálno-socialistickému režimu nemôže byť vysvetlený iba rodovou príslušnosťou, tak ani antisemitizmus nestačí k porozumeniu nacizmu. Nacistická ideológia, rovnako ako vykonštruova-

ný pojem „Žida“, boli spojením rôznorodých identít, ktoré vytvorili „toxický elixír autorizujúci rasový antisemitizmus a holokaust“ (Leck 2000: 162-163).

Sexizmus verzus rasizmus, obeť verzus vinníčky

Ako ukázala predchádzajúca časť článku, spoločná historiografia dejín holokaustu žien a dejín žien nacistickej ríše vychádzala z veľkej časti z prijatia alebo popretia niekoľkých východísk. Po prvé, že ženy – obeť holokaustu boli nacistickou ríšou diskriminované dvakrát (ako príslušníčky židovskej či inak „menejcennej“ rasy a ako ženy). Po druhé, že ženy a muži prežívali a odpovedali na holokaust rozdielne. A nakoniec, že „árijské“ zdravé ženy boli obeťami nacistickej vlády, alebo ju naopak pomáhali stabilizovať. Predmetom nasledujúcej časti článku je položiť takto vyslovené tézy do širšieho historického kontextu. Inými slovami, aké postavenie prisúdil nacistický režim svojim ženským subjektom? Ako definoval a vymedzoval úlohu žien? Do akej miery boli akty nacistického režimu, ktoré postihli ženy, namierené proti nim na základe ich pohlavia a do akej miery boli podmienené rasovou ideológiou?

Asi nie je potrebné príliš zdôrazňovať, že stredobodom nacistickej predstavy sveta bol nemecký národ (Volk). Ten bol definovaný ako organické telo, ktorého údy tvoria príslušníci danej spoločnosti. Podľa tejto biologicky podmienenej definície platilo, že rovnako ako ruka neprežije bez ľudského tela, tak ani jednotlivec nemôže prežiť bez vlastného národa. Ten však, naopak, musí zo svojho streda vypudiť všetky jemu nevlastné zložky, ktoré sa na ňom priživujú. V predstavách mnohých medzivojnovou realitou zmietaných Nemcov to bola predstava Žida a novej rovnoprávnej ženy, čo symbolizovalo cudzí a zhubný prvok v nemeckom národe.

V tejto súvislosti už viac krát spomínaná Claudia Koonz pripomína, že Nemecko sa po svojej kapitulácii na jeseň roku 1918 nachádzalo nielen na politickej križovatke, ale tiež na pokraji ekonomického zúfalstva. V nejasnej povojnovej situácii sa zraky obyvateľstva upierali do minulosti, predovšetkým k roku 1871 a k vysneným predstavám o „odvážnych vojakoch a silných ženách.“ Naviac, Weimarská republika a s ňou spojené demokratizačné zmeny politického systému, rovnako ako volebné právo žien, neboli odpoveďou na požiadavky národného hnutia. Vznikli v kontexte kapitulujúceho Nemecka. Je preto oprávnené povedať, že zásluhu na vzostupe nacizmu si nemôže pripísať iba štvorica „nacionalizmus, strach z marxizmu, nenávisť versajlskej dohody a opovrhovanie demokracie,“ ale tiež nostalgia za (vysnenou) predstavou ženy a rodiny. Hitlerovu nedôveru voči ženskej emancipácii pritom zdieľala väčšina nemeckých politických strán, rovnoprávnosť žien a mužov v zásade presadzovali iba socialisti a komunisti. Najmä vďaka socialistom a ich trvaní na ženskej rovnoprávnosti získali nemecké ženy svoju politickú rovnoprávnosť už v roku 1918. Nacistický obraz spoločnosti vychádzal z dvoch stálych protikladov – medzi mužom a ženou a medzi Árijcom a Židom. Navyše, podobná predstava o mužskom svete veľ-

kej politiky a ženskom svete domácnosti bola spoločná aj väčšine nemeckých žien. Bolo by preto mylné sa domnievať, že meniace sa sociálne postavenie žien, volebné právo, pracovná a politická emancipácia, bolo samotnými nemeckými ženami jednoznačne a kladne prijímané. Túto skutočnosť vystihuje príklad Spolku nemeckých ženských asociácií (BDF, *Bund Deutscher Frauenvereine*), ktorý vznikol na prelome devätnásteho a dvadsiateho storočia a medzi ktorého (i keď nie explicitne vyslovené) počiatočné ciele patrilo uzákonenie ženskej rovnoprávnosti. Spolok síce mal na prelome storočia viac ako pol milióna členiek, no počas prvej svetovej vojny začali jeho rady opúšťať prvé ženské organizácie, a to práve z titulu jeho údajného prílišného liberalizmu a trvaní na ženskej rovnoprávnosti (Koonz 1987: 13-23). V čase Hitlerovho nástupu k moci už BDF za kultúrny ideál považovalo tie matky, ktoré zostali v domácnosti (Leck 2000: 152).

Nacistická strana až do počiatku tridsiatych rokov nevinula žiadne osobitné úsilie získať do svojich radov ženy, a to napriek istej súhlasnej predstave spoločnosti, ktorú spolu nacisti a ženské meštianske organizácie zdieľali. Leck si všimá, že tak ako BDF, aj nacisti mali akúsi patriarchálnu predstavu o spoločnosti. Nacistická predstava pritom vychádzala z rasového, biologicky podmieneného patriarchátu, ktorý podporoval potraty „menejcenných“ plodov, materstvá budúcich slobodných (ale „hodnotných“) matiek, ako aj rasový antisemitizmus voči Židom. Patriarchálna predstava, ktorá prevládala v BDF, mala podľa Lecka teologické korene, potraty a mimomanželské materstvá preto neschvaľovala. Vzťah k Židom v tomto prípade určoval náboženský antisemitizmus. To, čo obidve predstavy spájalo, bol predovšetkým postoj k heterosexualite a vnútroštátnej ideológii (Leck 2000: 156).

Nemecká národnosocialistická robotnícka strana (NSDAP) mala v roku 1931 niečo pod jeden milión členov a členiek, žien z nich bolo len okolo päťdesiat tisíc (Koonz 1987: 112). Nesúrodá situácia sa týkala aj ženských spolkov – až do toho istého roku 1931 pôsobilo medzi vyše dvoma stovkami národných ženských organizácií vedľa seba hneď niekoľko ženských nacistických organizácií, navyše každá pod vlastným vedením. Ženským otázkam sa NSDAP začala bližšie venovať až pod vplyvom protinacistickej komunistickej a socialistickej propagandy a toto zvýšené nacistické úsilie vyústilo v roku 1931 v centralizáciu ženských nacistických organizácií do spolku Ženy – NS (NSF, NS – Frauenschaft). O dva roky neskôr bola potom vytvorená Iniciatíva nemeckých žien (DFW, *Deutsche Frauenwerk*), ktorá mala pod taktovkou NSF zastrešovať všetky zvyšné ženské organizácie, ako aj ženy, ktoré neboli organizované. Britský historik Michael Burleigh a nemecký dejepisec Wolfgang Wippermann označujú vytvorenie NSF za dôkaz, že „ženy neboli formálne vyľúčené z politického života v Tretej ríši“ (Burleigh, Wippermann 1991: 249). V súlade s nacistickým presvedčením, že rodina je základ národa, mala totiž NSF za úlohu naočkovat ženskú populáciu nacistickou ideológiou, „vštepíť ženám zmysel pre ‚sociálnu zodpovednosť,‘ aby vychovali svo-

je deti spôsobom, aby tie prijali nacistické normy a zásady a aby sa nadšene zapojovali do aktivít nacistických mládežníckych organizácií.“ Táto osvetová funkcia bola nadradená ďalším úlohám NSF, medzi ktoré patrila napríklad organizácia „kurzov vedenia domácností, starania sa o deti, varenia, ktoré sa mali pokúsiť zaistiť, aby „hodnotné“ rodiny žili v čistotných podmienkach so zdravými (a šetrnými) jedlami a aby bolo podporované zdravie a rast dojčiat a malých detí“ (Stephenson 1996: 170–171).

Ako z predchádzajúceho odseku vyplýva, zdravá „árijská“ (jedným slovom „hodnotná“) žena bola v nacistickom chápaní predovšetkým matkou a rodičkou. Nacionálno-socialistický režim si pôrodnosť takýchto „hodnotných“ žien pokúšal zabezpečiť pomocou niekoľkých ekonomických a propagandistických nástrojov. Ženy ako také mohli získať takzvaný Čestný kríž nemeckej matky, udeľovaný od roku 1938 plodným „hodnotným“ ženám. Všetky druhy materiálnej podpory, ako napríklad takzvané bezúročné pôžičky, boli poskytované mužom. Bezúročné pôžičky boli poskytované od roku 1933 vo výške do tisíc ríšskych mariek, splácané boli potom vo výške jedného percenta z požičanej čiastky za mesiac. Pri narodení dieťaťa bola mladým manželom doba splatnosti odložená o rok, navyše, odrátala sa im aj štvrtina z celkovej sumy pôžičky. Veľavravné sú pri tom dve skutočnosti: po prvé, že podmienkou týchto novomanželských pôžičiek bolo, aby sa manželka (budúca matka) vzdala zamestnania. Po druhé, že kapitál pre tieto pôžičky bol získaný z daní slobodných osôb (Burleigh, Wippermann 1991: 250).

S nacistickým dôrazom na plodnosť súvisí aj zákaz vykonania interrupcií u zdravých „árijských“ žien. Zatiaľ čo v roku 1933 bola interrupcia trestaná odňatím slobody na tri roky, počas vojny bol interrupčný zákrok na „hodnotnej“ žene trestaný smrťou (Burleigh, Wippermann 1991: 249–250). Na tomto mieste však musíme rozlíšiť interrupcie na „árijských“ (zdravých) ženách a interrupcie, prípadne sterilizácie „menejcenných“ žien a mužov. Tieto interrupcie/sterilizácie boli nacistickým režimom podporované, príkladom čoho je skutočnosť, že len počas krátkeho päťročného obdobia medzi vydaním povinného sterilizačného zákona a začatím druhej svetovej vojny bolo nedobrovoľne sterilizovaných asi 320 tisíc „menejcenných“ mužov a žien, čiže asi pol percenta celkovej populácie vtedajšieho Nemecka (Burleigh, Wippermann 1991: 253). Interrupcie či sterilizácie „menejcenných rás“, alebo „dedične chorých“ neboli namierené primárne voči ženám, rovnako ako ich hlavnou zámienkou nebola ženská sexualita. Rozhodujúcim dôvodom týchto zákrokov bola príslušnosť k „podradnej“ rase, prípadne skutočná alebo vymyslená dedičná choroba, predovšetkým slabomyseľnosť a schizofrénia. Slovmi Burleigha a Wippermanna, „[I]udia, ktorí nesplnili očakávania a neboli monogamní, šetrní, čistotní, výkonní, upravení, zodpovední a ambiciózni, boli označení ako ‘sociálne slabomyseľní’, a to na základe ‘inteligentných testov’, nepodložených ‘diagnóz’, alebo častejšie na základe klebiet a ohovárania“ (Burleigh, Wippermann 1991: 254).

Ako táto druhá časť článku ukázala, nacistický prístup k ženám nebol jednotný. Zdravé „árijské“ ženy boli vnímané predovšetkým ako matky, ktorých úlohou bolo porodiť čo najviac „hodnotných“ jedincov. Príklad nacistickej ženskej organizácie NSF naznačil, že úloha žien neskončila len pri privedení potomkov na svet, naopak, ženy mali vo svojich domácnostiach vytvoriť také prostredie, ktoré by ich deťom uľahčilo prijatie nacistických noriem a zásad. Musíme mať však na pamäti, že nacistická politika nebola pripravovaná s účelom chrániť nemeckú rodinu ako takú, ale predovšetkým Nemeckú ríšu – nacistickú ideológiu, politiku, hospodárstvo. Práve táto „stabilizačná“ funkcia nemeckých žien (a sprostredkovane aj ich rodín) je tým, čo Koonz nazýva sociálnou stránkou nacistickej tyranie. Voči „menejcenným“, prípadne „dedične chorým árijským“ ženám nacistická ideológia síce zaujala veľmi rozdielny prístup, cieľ však zostal rovnaký. Stručne povedané, ak malo najväčšie ohrozenie nemeckého národa prichádzať od „neárijskej“ rasy, jej schopnosť reprodukcie musela byť čo najskôr oklieštená.

Záver

Tento článok si v úvode vytýčil dva ciele: po prvé, priblížiť domácej čitateľskej obci prehľad historiografie dejín holokaustu žien a dejín žien nastickej ríše a po druhé, ukázať východiskové tézy týchto kníh v širšom historickom kontexte nacionálno-socialistickej predstavy sveta a spoločnosti.

Úvodná časť článku rozoberala state a antológie, ktoré začali štyridsať rokov po skončení druhej svetovej vojny popisovať dejiny holokaustu z rodovej perspektívy. Základný stavebný kameň novej disciplíny položila prvá konferencia o ženách a holokauste, *Conference on Women Surviving the Holocaust*, iniciovaná americkými historičkami Joan Ringelheim a Esther Katz v roku 1983. Antológia *Different Voices: Women and the Holocaust*, ktorú o desať rokov neskôr zostavili historici Carol Rittner a John K. Roth, potom tohto novému smeru v štúdiu holokaustu určila jeho mantinely. Táto zbierka formulovala jednu z dvoch základných východiskových téz novej perspektívy štúdia dejín holokaustu – a totiž, že ženy a muži prežívali utrpenie spojené s holokaustom odlišne (pozri Rittner, Roth 1993). Druhá základnú myšlienku štúdia holokaustu z feministického pohľadu formulovala už predtým Joan Ringelheim, a to v otázke, či „menejcenné“ ženy neboli nacistickou politikou diskriminované vlastne dvakrát, ako ženy a ako príslušníčky „neárijskej“ rasy (Bos 2003: 26). Článok poukázal aj na možnú spornosť oboch východísk, a to prostredníctvom štúdie americkej jazykovedkyne Pascal Rachel Bos. Tá upozorňuje na to, že hlbšiemu porozumeniu dejín holokaustu (a žien v ňom) musí predchádzať pozorná analýza vplyvu medzivojnovej socializácie mužov a žien a tiež triády rod, trieda, rasa na konečnú výpoveď tých, ktorí holokaustom prešli (Bos 2003: 27–37).

Prvá časť článku sa rovnako ako výskumu v oblasti dejín žien-obetí holokaustu venovala aj akademickému pohľadu na postavenie žien-„páchateľiek/stúpenkýň/diváčok“ nacionálno-socialistického režimu. Pozornosť bola venovaná naj-

mä sporu medzi nemeckou historičkou Giselou Bockovou a americkou historičkou Claudiou Koonzovou. Tá svojou knihou z roku 1987 *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics* spochybnila dovtedy prevládajúci názor, ktorý nemecké „árijské“ ženy spájal výhradne s obeťami nacionálno-socialistickej vlády (pozri Koonz 1987). Opo- menutá nezostala ani otázka prelínania kategórií rod a rasa v dejinách žien nacistického Nemecka a holokaustu. Analý- za štúdie Ralpa Lecka ukázala, že príťažlivosť nacionálno- socialistického režimu nebola výlučne rodovo podmienená, ale že vzišla z identifikácie s „heterosexuálnymi, nacionalis- tickými, rasistickými, triednymi a náboženskými prvkami nastickej ideológie“ (Leck 2000: 168).

Aké postavenie mali vlastne ženy v nacistickom režime? Ako nacistická ideológia definovala a vymedzovala úlohu žien? A najmä, do akej miery boli akty nacionálno-socialis- tického režimu, ktoré postihli ženy, namierené proti nim na základe ich pohlavia a do akej miery na základe ich rasy? Toto boli hlavné výskumné otázky, ktoré si kladla druhá časť tohto článku. Nacistický prístup k ženským subjektom nebol jednotný, mal však rovnaký cieľ. Tým nebola ochra- na akokoľvek „hodnotnej“ nemeckej rodiny, ale stabilita Ne- meckej ríše a jej ideológie. V súlade s tým, na jednej strane, boli zdravé „árijské“ ženy vnímané predovšetkým ako (bu- dúce) matky, ktorých úlohou bolo po prvé porodiť čo naj- viac „hodnotných“ detí a po druhé vo svojich domovoch vy- tvárať také prostredie, ktoré by novým generáciám uľahčilo prijímanie nastickej vízie sveta a spoločnosti. Na strane druhej, materstvo „menejcenných,“ prípadne „dedične chor- rých“ žien, bolo vykresľované ako jedno z najväčších nebez- pečenstiev číhajúcich na „árijské“ Nemecko. Rasová pod- mienenosť nastickej vízie spoločnosti potom zapríčinila, že „nehodnotné“ ženy a „nehodnotní“ muži svoj konečný osud v nemeckých koncentračných a vyhladzovacích tábo- roch zdieľali spolu.

Bibliografia

- Baer, E. R., Goldenberg, M. (eds.). 2003. *Experience and Ex- pression: Women, the Nazis, and the Holocaust*. Detroit: Wayne State University Press.
- Bock, G. 1989. „Die Frauen und der Nationalsozialismus. Bemerkungen zu einem Buch von Claudia Koonz.“ *Ges- chichte und Gesellschaft*, Vol. 15, No. 4: 563-579.
- Bock, G. 1998. „Ordinary Women in Nazi Germany: Per- petrators, Followers, and Bystanders.“ Pp. 85-100 in Ofer, D., Weitzman L. J. (eds.). *Women in the Holocaust*. New Haven and London: Yale University Press.
- Bock, G. 1984. „Racism and Sexism in Nazi Germany: Motherhood, Compulsory Sterilization, and the State.“ Pp. 271-296 in Bridenthal R., Grossmann A., Kaplan M. (eds.). *When Biology Became Destiny: Women in Weimar and Nazi Germany*. New York: Monthly Review Press.
- Bos, P. R. 2003. „Women and the Holocaust: Analyzing Gen- der Difference.“ Pp. 23-50 in Baer, E. R., Goldenberg, M. (eds.). *Experience and Expression: Women, the Nazis, and the Holocaust*. Detroit: Wayne State University Press.

- Burleigh, M., Wippermann, W. 1991. *The Racial State: Ger- many 1933-1945*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Horowitz, S. R. 2000. „Gender, Genocide, and Jewish Me- mory.“ *Prooftexts*, Vol. 20, No. 1&2: 158-190.
- Katz, E., Ringelheim, J. M. (eds.). 1983. *Proceedings of the conference: Women Surviving the Holocaust*. New York: In- stitute for Research in History.
- Koonz, C. 1987. *Mothers in the Fatherland: Women, the Fami- ly and Nazi Politics*. New York: St. Martin's Press.
- Leck, R. M. 2000. „Conservative Empowerment and the Gender of Nazism: Paradigms of Power and Complicity in German Women's History.“ *Journal of Women's Histo- ry*, Vol. 12, No. 2: 147-169.
- Rittner, C., Roth J. K. (eds.). 1993. *Different Voices: Wo- men and the Holocaust*. New York: Paragon House Publis- hers.
- Scott, J. W. 1988. *Gender and the Politics of History*. New York: Columbia University Press.
- Schoenfeld, G. 2001. „Feminist Approaches to the Holo- caust.“ *Prooftexts*, Vol. 21, No. 2: 277-279
- Stephenson, J. 1996. „Women, Motherhood and the Fami- ly in the Third Reich.“ Pp. 167-183 in Burleigh, M. (ed.). *Confronting the Nazi Past: New Debates on Modern German History*. London: Collins & Brown.

Poznámky

- 1** *Historikerstreit* sa v jeho klasickom chápaní, charakterizo- vanom v texte, zúčastnili výhradne muži historici.
- 2** Koncept páchatelia/páchatelky - obeť - stúpenec/stúpen- kyne – diváci/diváčky si Gisela Bock požičiava od Christo- phera Browninga (1992. *Ordinary Men: Reserve Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. New York: HaperCol- lins) a Raula Hilberga (1992. *Perpetrators, Victims, Bysten- ders: The Jewish Catastrophe 1933-1945*).

Mgr. Hana Klamková (1980) študuje postgraduálne mo- derní dejiny na Fakulte sociálnych vied Univerzity Karlovy v Praze. V súčasnosti je na výskumném pobyte na Telaviv- ské univerzite v Izraeli. Zabýva sa štúdiom antisemitizmu a dejin Slovenského štátu.